

De pilaarvoorstellingen in de Librije opnieuw geïnterpreteerd II

De burlesken

Renaat J.G.A.A. Gaspar

De sculpturen die *Wilhem de beldensnijder* in de zomer van 1562 op de pilaren en de kraagstenen in de Librije te Zutphen heeft aangebracht, hebben altijd slechts minimale belangstelling gekregen. In de ruim vijftientig publicaties over deze bijzondere laatmiddeleeuwse bibliotheek ging bijna alle aandacht uit naar de lectrijnen en het boekenbezit. De picturale voorstellingen in de bibliotheekruimte werden echter zo goed als over het hoofd gezien.

Het is de merkwaardigste groep (afb. 1), deze verzameling van op het eerste gezicht vreemde, koddige voorstellingen; ze roept herinneringen op aan Jeroen Bosch en Pieter Bruegel.¹ Vandaar dat men wel in een enkele sculptuur (afb. 2 links) een Middelnederlands spreekwoord heeft trachten te herkennen. Dat lukte niet, en geen enkele voorstelling in deze groep leverde iets in die richting op. Bovendien wekken ze de indruk dat ze niet alleen vreemd en koddig zijn, maar ook geënt op de realiteit. Het lijkt er sterk op dat de afbeeldingen in deze groep enkel gewone lijst-

versieringen aan woonhuizen of herbergen zijn geweest, en dat *Wilhem de beldensnijder* bij de vervaardiging van deze beeldjes bestaande houten mallen kon gebruiken. De betrekkelijk korte tijd die hem daartoe ter beschikking stond, laat dat althans vermoeden.² Maar daarmee is de kous niet af, want om te komen tot een aanvaardbare interpretatie van deze groep 'burlesken' moeten de tijdsomstandigheden in aanmerking genomen worden.

Raadselzegels en -spreuken

Op de eerste plaats moet men denken aan de zogeheten raadselzegels en raadselspreuken, die in de latere middeleeuwen tamelijk veelvuldig toegepast werden. Om ze te ontraad-

Boven: afb. 1. Links: bloem met kop, rechts: wilde-man. (foto's: Paul Ploegman)

Afb. 2. Links: halve manen, rechtsboven: engelkop, rechtsonder: leeuwenkop. (foto's: Paul Ploegman)

selen moest je enige bedrevenheid aan de dag kunnen leggen. Zo is er het zegel van een monnik van St.-Germain d'Auxerre. Daarop staat een aap (*singe*) afgebeeld tegen een achtergrond van maan en sterren (*air*). Het beest sluit met zijn poot voor de beschouwer zijn aars af (*main; dos; serre*). Het geheel levert dus op: *Singe-air-main-dos-serre* oftewel *Saint-Germain d'Auxerre*.³ Eenvoudiger is de Franse rebus die Benoit Renier op zijn huisdeur aanbracht: de letter B, een okkernoot, de muzieknoot 're', een vogelnestje, en de letter R.⁴

Ingewikkelde vormen en dubbelzinnigheden

Het tweede fenomeen waaraan moet men denken, is de literatuur van die tijd: de rederijksliteratuur, met haar typische verschijnselen. Deze 'stroming' in de letterkunde hield in: het etaleren van verschillende dichtvormen, de ene nog moeilijker dan de andere. Naast de tamelijk gemakkelijke ballade en naast het betrekkelijk eenvoudige refrein kende men: acrostichon (naamdicht), retrograde (kreeftdicht), scaecbert (schaakbord),

chronogram (de kopletters der regels vormen een jaartal in Romeinse cijfers), en zo meer. Dat alles met ingewikkelde rijmschema's en rijmvormen als dubbel-, binnen-, midden-, en ketenrijm. Kortom, de moeilijkste rijm- en woordkunstjes. Ook het blazoen en het devies van de rederijkskamers bevatten vaak woordspelingen, zoals die van de Amsterdamse kamer *De Eglantier*. Zijn blazoen was een bloeiende wilderozenstruik met daarop het lichaam van de gekruisigde Christus; zijn devies was 'In liefde bloeyende'. De woordspe-

Afb. 3. Spelend kind (a) en vrouwtje (b) (foto's: Paul Ploegman)

ling is duidelijk: het *bloeien* van de eglantier met het *bloeden* van Christus.

Woordspelingen en rebusvormen

Evenzo hebben we in de Zutphense Librije bij in oorsprong heraldische sculpturen – die later ‘ontheilgd’ zijn tot woonhuis-, herbergen burgernamen – met woordspelingen in beeldtaal te maken.

De zeven vreemde, soms koddige, soms zeer opmerkelijke om niet te zeggen aanstootgevende voorstellingen (afb. 3) zijn dus in wesen niets anders dan in raadseltaal gegoten eigennamen in de vorm van een rebusachtige sculptuur. Daarbij speelde vaak – zoals dat in rebussen het geval is – uiteindelijk de *klankovereenkomst* de doorslaggevende rol. Vergelijk nogmaals *Saint-Germain d’Auxerre* met *singe air main dos serre*. Vijf van de zeven voorstellingen verwijzen daarbij naar enkele zeer bekende herbergnamen, die destijds overal in het land veel voorkwamen.⁵ Deze vijf zijn betrekkelijk eenvoudig te herleiden, omdat niet alleen de klank maar ook het beeld verwijst naar een reële entiteit.

Het zijn:

- ‘bloem met kopje’: herbergnaam *De Bloem*;
- ‘wildeman’: herbergnaam *De Wildeman*;
- ‘engelkop’: herbergnaam *De (gouden) Engel*;
- ‘leeuwenkop’: herbergnaam *De (gouden) Leeuw*;
- ‘twee halve manen met gezichten’: herbergnaam *De Halve Maan/Manen*.⁶

Men kan het ongeloofwaardig, ja zelfs schokkend vinden dat in een zo eerbiedwaardige ruimte en in een kerkelijke omgeving dergelijke ‘platte’ voorstellingen een plaats hebben gekregen. Het is evenwel een vaststaand feit dat een persoonlijker en kritischer benadering van de religie – en van instituties in het algemeen – juist in de late middeleeuwen overal merkbaar was.⁷ Ook de Librije ont kwam daar niet aan, al vond Herman Berner (de man die de bouw van de Librije initieerde en leidde) het resultaat van Wilhems werkzaamheden kennelijk niet stroken met zijn eigen bedoelingen. In ieder geval heeft *Wilhem de beldensnijder* twee jaar later van Berner geen vervolgoopdracht gekregen, en kon hij zijn houding ten aanzien van deze kerkelijke instelling niet opnieuw duidelijk maken.

Kreupele man

Klankovereenkomst is eveneens van wezenlijk belang bij de duiding van de sculptuur ‘Spelend kind’ (afb. 3a). Tegen deze ooit verleende benaming kan veel bezwaar worden gemaakt. Allereerst valt op dat het geen kindergezicht maar het gelaat van een volwassen man is. Voorts is moeilijk aan te nemen dat hier sprake is van een kinderspel dat een dergelijke vreemde lichaamshouding zou vereisen. Bij nauwkeurige bestudering blijkt het dan ook niet om een spelend kind te gaan, maar veeleer om een zwaar gehandicapte volwassene. Of, zoals een zestiende-eeuwer zou zeggen: ‘een gecreinkt man’, wellicht ook: ‘een creinck man’.⁸ Hier is opnieuw enige toelichting noodzakelijk. De vorm *creinck* – wel te onderscheiden van *crank* (ziek) – is als zodanig niet gedocumenteerd, maar in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* en in het *Middelnederlandsch Woordenboek*, hoe uitgebreid ook, zijn beslist niet alle Nederlandse woorden of woordvormen opgenomen. Vooral de Oost-Gelderse streektaalen zijn onderbe-deeld gebleven.

Het woord *creinck* is evenwel goed denkbaar. Evenzeer als het voltooid deelwoord *gecreinckt* als bijvoeglijk naamwoord werd gebruikt, kan *creinck* zeer wel een gangbare adjectiefvorm geweest zijn: de werkwoordstam fungeert als adjectief met perfectieve betekenis. Zoals *schromp* of *schrompel* (in bijvoorbeeld: een schromp/schrompel vrouwje) afleidingen van *schrompelen*, en *droef* van *bedroeven* (in bijvoorbeeld: een droef bericht). Voorts in allerlei samenstellingen waaronder: *leven* – *leef* (in: leef-tijd: ‘geleefde tijd’), *roken* – *rook* (in: rookvlees: ‘gerookt vlees’), *springen* – *spring* (in: springtij: ‘gesprongen tij’), *winnen* – *win* (in: wingewest: ‘gewonnen landstreek’); voorts mnl. *braken* (breken) – *braak* [in: braakland], alsook *waerden* – *waerd*, *nutten* – *nut*. Zo ook *creincken* – *creinck*: een creinck(e) man.

De hier besproken voorstelling is als gezegd niet die van een ‘spelend kind’, maar van een kreupele man. Ook kan zij heel wel de visuele weergave van de familienaam Kreijnck zijn. Dergelijke visuele allusies op iemands naam waren destijds heel gebruikelijk.⁹ Het gaat hierbij om de overeenkomst met de klank die de voorstelling oproept, en waarmee een homoniem (in dit geval een geslachtsnaam) wordt aangeduid. Dergelijke visuele toespeelingen staan dus geheel los van de eventueel toe te kennen etymologische verklaring in het kader van de onomastiek. Dat geldt ook hier bij de familienaam Kreijnck. Het antwoord op de vraag waarom Wilhem juist de naam Kreijnck wilde uitbeelden, moeten we zoeken in samenhang met de afbeelding ‘vrouwje’. Die samenhang is er en hij is ook visueel vormgegeven. De krampachtig gesloten knieën in deze voorstelling staan immers in contrast met de ontspannen geopende knieën in de sculptuur ‘vrouwje’, maar beide figuren lijken juist daardoor een combinatie met elkaar te vormen.

‘Voghelend’ vrouwje

Nu, met dit ‘vrouwje’ (afb. 3b) heeft men nooit goed raad geweten. Twee onderzoekers hebben getracht een aanvaardbare verklaring ervoor te vinden, wat resulteerde in de nadere bepaling ‘barend’, respectievelijk ‘plassend’ vrouwje.¹⁰ De eerste verklaring zou in dit beeldje een oeroud Keltisch vruchtbaarheidssymbool willen zien, overgewaaid vanuit West-Ierland; de tweede verklaring zag in deze voorstelling een waarschuwing aan de bibliotheekbezoeker: ‘verboden te plassen’, analoog aan onze huidige stoeptegels met de tekst ‘Hond in de goot’. Maar noch de ene noch de andere verklaring is ook maar in de verste verte plausibel. De ene omdat ze oeroude tijden opeens laat herleven in het Zutphen van 1560-1564, de andere omdat ze een modern ‘probleem’ wat al te gemakkelijk

transponeert naar een vroegere periode. De werkelijke verklaring van dit opmerkelijke figuurtje dient gezocht te worden in de tijd zelf, én in het gewone alledaagse gezonde verstand dat van alle tijden is.

Wat ziet de toeschouwer? Een barend vrouw? Je hoeft geen gynaecoloog of vroedvrouw te zijn om te weten dat het lichaam van een barend vrouw er heel anders uitziet. Van zwangerschap is zo te zien geen sprake, en de vagina is weliswaar opvallend, maar ook helemaal gesloten.

Opnieuw: wat ziet de toeschouwer? Een plassende vrouw? Ook dit is heel onwaarschijnlijk. In die houding zou urineren weliswaar goed mogelijk zijn, maar dan dringt zich meteen de vraag op: waarom is de urine niet afgebeeld? Als *Wilhem de beldensnijder* werkelijk een plassende vrouw had willen uitbeelden, zou hij het centrale punt van aandacht toch niet hebben weggelaten.

Gezond verstand

Het gezonde verstand spreekt echter andere taal, nu en vroeger. Hoe het nu spreekt, maakte iemand korte tijd geleden mee. Tijdens de rondleiding – toen werd gezegd dat dit beeldje een barend dan wel plassende vrouw voorstelt – merkte een dame met een spottend lachje op: ‘Volgens mij denkt die vrouw aan héél wat anders!’ Enkele besmuikte reacties links en rechts gaven aan dat men de allusie terstond begreep. Ook 450 jaar geleden wisten de bibliotheekbezoekers – het zullen alleen mannen zijn geweest – meteen welke betekenis ze aan deze afbeelding moesten verlenen. En een bezoeker, hoe geleerd ook, zal heus niet in versluijend Latijn hebben gedacht: *Ecce mulier impudica desiderans coire*, maar waarschijnlijk platweg met de terminologie van zijn tijd: *Kiek daor, een vogel die wil voghelen*. De figuur kwalificeerde hij als een geile vrouw, die wilde ‘vogelen’ of die ‘gevoegd’ wilde worden. ‘Vogelen’, met de

betekenis *coire* was in Wilhems jaren een gebruikelijk woord, en het substantief ‘vogel’ werd in die tijd gebruikt ‘als aanduiding van vrouwen met erotische connotatie’.¹¹ Aldus zal hij, kijkend naar een vrouwenfiguur in die aangenomen pose, meteen de naam ‘Vogel’ of ‘Vogele’ herkend hebben. En dat Wilhem voor deze betekenis juist een vrouwenfiguur uitbeelde, was beslist niet vreemd, want *impudicitia* (de onkuisheid) werd traditioneel in de iconografie als een vrouw uitgebeeld.

Jacob Kreijnck en Derk Vogel

Zoals hierboven reeds is aangeduid, mag je op grond van hun speciale vormgeving veronderstellen dat de sculpturen die Kreijnck en Vogel uitbeelden, een paar vormen. Er bestond blijkbaar een band tussen beide geslachtsnamen. En inderdaad, er is een waardige, zelfs eerbiedwaardige omstandigheid die de namen Kreijnck en Vogel heeft samengebracht. In 1479 had Derk Vogel, samen met de oude priester Jacob Kreijnck, een pelgrimage naar Jeruzalem volbracht.¹² Dat was in 1563-64 weliswaar al ruim tachtig jaar geleden, maar zo een verre en gevaarlijke reis naar het Heilig Land bleef bewaard in de herinnering. Hij was oneindig veel indrukwekkender dan een bedevaart naar Einsiedeln of naar Aken, naar Santiago de Compostela of naar Rome. Immers: Jeruzalem en het Heilig Land waren dan wel de bedevaartsbestemmingen bij uitstek, Palestina heette tevens weinig bemoedigend *pessima terra* (bar slecht land) en *mortis ianua* (poort van de dood). Niet voor niets sprak men van ‘voor Jaffa liggen’ als men bedoelde: ‘bewusteloos, doodziek en op sterven na dood zijn; overleden zijn’. Niet voor niets kregen pelgrims naar het Land van Belofte vóór het vertrek de raad om hun testament op te stellen.¹³ Pelgrims die de gevaarlijke pelgrimage naar Jeruzalem volbracht hadden, wisten beter dan wie ook van molest, ontbering, ziekte en dreigende dood.¹⁴ Maar kwamen zij

gezond en wel weer thuis, dan was hun reputatie gevestigd. In Haarlem en nog veel meer steden konden zij lid worden van de exclusieve Jeruzalem-broederschap.¹⁵ In Zutphen zijn namen van pelgrims te lezen geweest op inscripties aan de kerkmuur. Of ook de namen van Jacob Kreijnck en Derk Vogel daar bijstonden, is niet zeker, maar wel waarschijnlijk.¹⁶ Is dan hun naam op die plaats niet meer terug te vinden, het verslag van hun beider gevaarlijke bedevaart is wel bewaard gebleven. Het is daarom niet gewaagd te veronderstellen dat zij gerekend werden tot bekende figuren in de geschiedenis van de IJsselstad, en dat met de hier besproken twee sculpturen juist deze twee befaamde inwoners van Zutphen zijn uitgebeeld.

Bedevaart bij plaatsvervangings en het protest van Wilhem

Rest nog de beantwoording van de vraag waarom deze voorstellingen van de namen Kreijnck en Vogel zo aanstootgevend zijn gemaakt, in onze ogen althans. Daartoe mag verwezen worden naar de toenmalige populariteit van de fantastische wezens die Jeroen Bosch schilderde en vooral naar de vreemdsoortige figuren die Wilhems tijdgenoot Pieter Brueghel op het doek bracht. Maar als verklaring is dat niet voldoende, zeker niet voor de afbeelding 'vrouwje'. Had Wilhem niet gewoon een vogel, een neutrale voorstelling, kunnen uitbeelden? Wellicht, maar dan moet hier óók gewezen worden op de allengs slechter wordende reputatie die de bedevaart in de zestiende eeuw had gekregen, ongetwijfeld door toedoen van de Reformatie.¹⁷ In het bijzonder de pelgrimage naar Jeruzalem was in diskrediet geraakt, ondanks of juist door het sterk toegenomen aantal pelgrims. Toppunt, nee dieptepunt, was wel de 'bedevaart bij plaatsvervangings'. Dat begrip hield het volgende in. Met de toezegging tot een (forse) betaling achteraf stuurde

een gefortuneerd man een vrijwilliger naar Palestina. Bij diens terugkomst ontving hij uit diens handen het schriftelijke getuigenis – afgegeven op zijn naam, en geautoriseerd door de gardiaan van het franciscanenklooster van Monte Sion te Jeruzalem – dat hij in de heilige stad was geweest. Aldus had *hij* alle daaraan verbonden aflaten verdiend. Hoevelelen op die wijze, veilig thuis, hun volledige aflat *a poena et a culpa* hebben verworven, is niet bekend, wél dat deze ingeslopen misstand een juridische kwestie was geworden. Juist voorafgaand aan de periode dat Wilhem in de Librije werkte, hadden vader en zoon Van Ryck voor het Hof van Holland met hun opdrachtgever geprocedeerd over de modaliteiten en de afwikkeling van een dergelijke opdracht. Hun proces was blijkbaar zó belangrijk en zó spraakmakend, dat het tot de geciteerde jurisprudentie van het hof is gaan behoren.¹⁸

Is het niet zeer waarschijnlijk dat toen ook in de andere gewesten het bericht over deze rechtszaak snel is doorgedrongen, en dat ook daar is gesproken over de vraag in hoeverre een pelgrimage zozeer in het teken van de mammon mocht staan? Zijn dan de kwetsende 'Kreijnck' en 'Vogel' van *Wilhem de bel-densnijder* niet de sculpturale uitingen van een gistend tijdvak waarin twijfel aan en beschimping van oude religieuze gebruiken meer en meer de overhand kregen? Overigens zij nogmaals benadrukt dat het bij dit soort rebusachtige voorstellingen in de Librije minder om de overeenkomst met de realiteit dan om de overeenkomst in klank gaat. Zoals een dieren- of voorwerpsnaam een menselijk wezen kon uitdrukken (mijt – meid), een realiteit een abstractie (graat – graad), zo kon ook een vrouwspersoon in een zekere houding de familienaam van een eerbiedwaardige pelgrim weergeven.

Veel in deze kwestie blijft onzeker. Maar wat ook Wilhem aanleiding heeft gegeven om deze namen juist op deze wijze in beeldtaal weer te geven, de Librije te Zutphen geniet al eeuwenlang de twijfelachtige eer onverbloemd de afbeelding van een kreupel mannenlijf, en open en bloot een pornosculptuur van een vrouw aan het publiek te tonen. ●

Noten

- 1 Met toestemming van de Stichting Librije te Zutphen zijn de afbeeldingen ontleend aan de site <http://www.librije-zutphen.nl>. Ook hun benamingen zijn daarvan overgenomen.
- 2 Zie Meinsma (1988) [= 1902] 35.
- 3 Ter Gouw (1865) 197, ook aangehaald bij Junius (1894) 15.
- 4 Van Lennep – Ter Gouw (1867-69) II, 244.
- 5 Deze voorstellingen (als onderdeel) komen ook voor op wapenschilden, en in navolging daarvan ook op uithangborden van herbergen. Zie: Junius (1894) 245, 265, 308, 313, 364. Zie voorts: J. van Lennep en J. ter Gouw (1867-1869) 384-386.
- 6 Zie ook Van Lennep – Ter Gouw (1867-1869) I, 112 alsook III, 175-176.
- 7 Zie Bredero (2000), 385 die aldaar een desbetreffend artikel van Van Herwaarden en De Keyser in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* IV, 405-420 instemmend citeert.
- 8 Zie Verwijs –Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, s.v. Crenken, Creinken, Crenke, alsook het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* VIII, i.v. Krenken, kol. 156 e.v. en vooral 157 en 160.
- 9 Tientallen voorbeelden hiervan bij Van Lennep – Ter Gouw (1867-1869) II, 241.
- 10 Zie respectievelijk Buijs (1986) 17-18, en Demoed (1986) 111-115.
- 11 Vgl. *Woordenboek der Nederlandsche Taal* XXII, 578 met contemporaine citaten als dit van circa 1550 over het effect van rauwe eieren op de potentie: ‘Van ghedopte eijers en crijghtmen niet dan snotere; men voghelter wel af, dats dat ic prijse’. En dit van circa 1570: ‘Die wijffven... die van hare mans willen gescheyden woerden, omdat se niet genoeg ghevoegelt en worden’. Vgl. ook de huidige Duitse volksterm

vögel met diezelfde betekenis van ‘coïteren’. Voor deze specifieke betekenis van ‘vogel’: *mulier impudica*, zie WNT XXII, 522.

- 12 Gaspar (ed.) 2005, 13-14.
- 13 Gaspar (ed.) 1998, 3.
- 14 Gaspar (2009-2010), 101, 103, 105, 111, 120-130.
- 15 Jan van Scorel heeft zichzelf en zijn medebroeders afgebeeld op zijn schilderij *Twaalf leden van de Ridderlijke Broederschap van den Heiligen Lande te Haarlem*. Haarlem, Frans Halsmuseum, ca. 1528. Cf. tevens Röhrich (1889) 39, n. 30, waar hij spreekt van ‘zahlreiche Jerusalembrüderschaften’.
- 16 Gimberg (1899) 282-283, spreekt van allerlei gedachtenisteksten ‘welke nog onder de kalkzitten en wachten, tot ze aan het licht gebracht worden.’
- 17 Röhrich (1889) 8, formuleert op onderkoelde wijze, dat na ca. 1530 ‘die Reformation den Eifer erheblich abkühlte; seitdem begannen (...) auch die asketischen Ziele mehr in den Hintergrund zu treten’.
- 18 In 1597 bracht de Hooge Raed van Holland het opnieuw – deze keer als precedent – ter sprake. Cf. Gaspar (ed.) 2011. De volledige tekst van het arrest bij Gonnet (1884), 308-320.

Bibliografie

- Archief der kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente, archiefnummer 62; inventarisnummer 277.
- Bredero, Adriaan H., *De ontkerstening der middel-eeuwen. Een terugblik op de geschiedenis van twaalf eeuwen christendom*. Baarn / Kapellen: Agora / Pelckmans, 2002.
- Buijs, W.J., ‘Een burleske voorstelling op één van de zuilen in de Librije?’, in *Oud-Zutphen*, 5 (1986), 17-18.
- Demoed, H.B., ‘Burleske voorstellingen in de Librije’, in *Oud-Zutphen*, 5 (1986), 111-115.
- Gaspar, R.J.G.A.A. (ed.), *Reis naar het midden van de wereld. Jacob Kreyneck en Derk Vogel op bedevaart naar Jerusalem in het jaar 1479*. Dieren: Diepenmaat, 2005.
- Gaspar, Renaat, ‘Women on Pilgrimage to Jerusalem: the Evidence from Travellers’ Tales’,

in *Itineraria. Letteratura di viaggio e conoscenza del mondo dall'Antichità al Rinascimento. Travel Literature and Knowledge of the World from Antiquity to the Renaissance*, 8-9 (2009-2010), 91-130.

- Gaspar, R.J.G.A.A. (ed.), *Journal van Hugo en Cornelis van Ryck betreffende hun reis naar Jeruzalem (1561-1562)*. Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, 2011-a. (http://www.dbnl.org/tekst/ryck020jour01_01/)
- Gimberg, J., 'Zutphensche opschriften uit vorige eeuwen', in *Bijdragen en mededeelingen Gebre*, 2 (1899), 269-303.
- Gonnet, C.J., 'Bedevaart naar Jerusalem bij plaatsvervangung Ao 1594', in *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem XI* (1884), 308-320.
- Gouw, J. ter, *Studiën over wapen- en zegelkunde*. Amsterdam: C.L. Brinkman, 1865.
- Junius, J.J., *Heraldiek*. Amsterdam: Frederik Muller, 1894.
- Kuile, E.H. ter, *De drie oude kerken van Zutphen*. Bilthoven-Antwerpen: Donker, 1942.
- Kuile, E.H. ter, *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Gelderland. Het kwartier van Zutphen*. Den Haag: Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf, 1958.
- Lennep, J. van, en J. ter Gouw, *De uithang-*

tekens in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd, Leiden: A.W. Sijthoff, 1867-1869.

- Meinsma, K.O., *De Librye te Zutphen*. Zutphen: De Walburg Pers, 1988 (gedeelteelike herdruk van Meinsma, K.O., 'Middeleeuwsche bibliotheken'. Diss. UvA, 1902; pag. 198-245).
- Oud Archief van Zutphen, inventarisnummer 650.
- Röhricht, R., *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*. Gotha: Perthes, 1889.
- Verwijs, E., en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1885-1971.
- Vries, M. de Vries e.a., *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage-Leiden: Martinus Nijhoff – A.W. Sijthoff – SDU, 1882-1998.

Dit is deel II over de pilaarvoorstellingen in de Librije. Deel I, over 'twee mannen en twee vrouwen', verscheen in *Zutphen* 2013-3. Beide artikelen zijn ingekort. De integrale versie is terug te vinden op de site van Historische Vereniging Zutphen: <http://www.historiezutphen.nl/publicaties/tijdschrift>